

ÉRTESÍTŐ.

Julius Lippert. Culturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau. I. Band. Stuttgart Encke. 1886 10 m. *

III. Az ősember rajza után Lippert, mielőtt a mivelődés egyes tényezőinek haladását részletezné, azon kérdést fejtegeti, miként történt az egyes emberfajták elterjedése a földön? Darwin feltevését elfogadva, azt tanítja, hogy az ember Afrikában lépett fel először, egy a jelenlegi, a majmok és az ember közt középen álló, állatfajból eredve. Elterjedése ezen helyből, a tengeri víz körutjához hasonló módon történt; a szaporodás (Malthus törvénye szerint) kivándorlásra ösztönözte éjszak felé, a honnan elváltozva, megerősödvé s fejlődve, hódítóként tért vissza régi honába.

Ezen eredeti ősember fekete volt s élmezés céljából, a vizek folyását s a tenger partját követve, új hazájában világosabb színt vett fel és több tettert szerzett, mely visszatértében hódításra képesíté. Wahrmond szerint e faj az Indus völgyétől a libyai pusztáig el volt terjedve. De már a történelem előtti időben ezen őskuschiták zömét a veres faj vetette szét; Nimrod Babylonban birodalmat alapít, Aegyptus népe ugyanily faju s a punok szinte ide tartoznak. E veres fajtól nyerte a határos tenger a nevét (Lepsius) s innen a perzsa öböltől terjedtek a veres férfiak (phoenix) a Libanonig, honnan egy világosabb faj a tengerpartra szorította. E veres fajt nem lehet másnak képzelni, mint visszatérő feketének; de párhuzamosan ezen ággal más elterjedése is volt. Nevezetesen egyik törzs Amerikába húzódtott, másik éjszakra (arktikusok), míg egy harmadik sárgásbarna, mint malayi, déli útján, fekete fajra akadt s ezzel vegyülve új típusokat hozott létre.

Ezen népek lovat és állati tejet nem ismernek s valamennyien pyramisépítők (Mexiko, Tongatabu, Tahiti); más népekfölötti előnyük annál fogva csak fegyverük lehetett. A legelső nomád nép képes volt

* Lásd a M. Phil. Szemle ez évi 2-ik számát.

őket uralmuktól megfosztani s ez történt velök az Euphrates vidékén a sárga faj által, mely Turánból jöve, az apai uralom féke alatt, már állatokat szelídített (bika, tehén, szamar, juh és öszvér) s így sokféle előnnyel bírt a veres faj felett (akkadiak „fensik lakóik“). Ezen déli áramlattal párhuzamosan halad az éjszaki mongol, finn és chinai terjeszkedés.

Uj tényező lép fel a sötét fehér bőrű népekkel. Az apa abszolút hatalma alatt e nomádok, szegény hazájukból, csak a szamarat, juhot és kecskét hoztak s Mesopotamiában lovat és harci kocsit találva azt elsajátították. A biblia semitáknak nevezi. Sargon az egyes veres fejdelmeket megbuktatva, egy nagy birodalmat alapított, a mi körülbelül 2000 Kr. e. történt, miből következően a semiták bevándorlását 2500-ra tehetni. — Dél felé nyomuló törzs rokonaik Arabiába értek, hol a tevé t vették át, a partra szorított veres fajtól, míg a feketének maradványait Adenig délre hajtották. Itt fejlett ki a beduinismus sajátos élete, mely 2180 körül a hyksosokban Aegyptusra tör s 1840-ig, aegyptusi szokásokhoz alkalmazkodva, uralkodik; míg a punok semitákká lettek s azok nyelvét is használták.

Ázsia fensíkjáról még két főcsoport szállt le. Az egyik, sötétebb színű kelet felé húzódik, a semitákat kikerülve, s mint zend nép Perzsiában ütötte fel tanyáját, mint hindu pedig Indus völgyébe jutott. Mindkettő tűzimádó s a lovat ismeri. A másik nyugat felé húzódik Arménián és Kis-Ázsián át déli Európába s itt mint pelasgok a semipun érintkezésben, ezeknek culturáján, nagyra nőtt fel, mint hellen és italikus.

Ezentul nem bevándorlással, hanem terjeszkedéssel találkozunk. Első ilyen vállalat, melynek útja a fekete tengertől éjszakra húzódott, a kelták bevonulása. Ellentétben a pelasgokkal már lovasokként haladnak, a 7-ik században Kr. e. már Spanyolország iberiai lakóit legyőzték, s immen tül Olaszország felé fordulnak, hol a rómaiak feltartóztatják. Utánuk jönnek, éjszakra a finneket, nyugatra a keltákat szorítva, a germánok legvégül a sláv népek.

Lippert ez utóbbiakra vonatkozólag Herodotos skytha néptáblájából indulva ki (Herod. IV. könyve) s következőképen véli azt magyarázhatni. Legéjszakon a hyperboreausoknak lagnak („Behring népek“ Peschel O.), nyugaton a Duna forrásai körül a kelták, keletre a Getae és Agathyrsi (Duna és Pruth között), aztán egy görög telep a Bug mel-

lett, az Alazones; a Dnieperen túl a scythae nomades és agricolae, a Donig a scythae regii, kiktől éjszakra a Wolga és Kama mentén a Permiak laktak.

E néprétegeket, délről éjszakra, vizsgálva, azt találjuk, hogy délen a budini és a sauromatae nomád törzsök laktak; aztán következik 7 napi ut, melyen a Thyssagetae és Jyrcae vadász törzsekhez jutottak, kik már tinn törzsül tekinthetők, kiknek utódai a mai finnek és lappok. Keletfele ezekhez újra skythák, azaz nomadok csatlakoznak. Ezekről éjszakra laktak Herod. Argippaiosai, a mai Perm vidéken (Biarmland), mely hosszú időig kereskedelmi középpontul szolgált a körül lakó népek számára. Ezer évvel Herod. után a thyssagetae helyén a bolgárok laktak.

Ezen táblára támaszkodva Lippert következőkép halad tovább. A herodotosi néptábla körülbelül 450-ről szól Kr. e. A massiliai geographus Pytheas pedig (Müllenhoff szerint) már 200-ban Kr. e. germanokat ismeri. Ezen 250 év alatt a skytha nomadok a Dnieper és Bugtól az Oderáig elterjedhettek; hogy pedig a skythák egész a mai Lausitzig hatoltak, azt a Vetersfeldei aranyelet kétségtelessé teszi. Itt volt Caesar és Tacitus idejében a nomadok központja, itt a suevek főszentélye, mely a skytha siroknak teljesen megfelelő. A germánoknál (a Rajna mellett) ugyanolyan szarvtalan marha lép fel, mint a skytháknál (Tac. Germ. 4. Herod. IV. 29.) A skythák kocsilakók (hamaxoikoi), a cimberes és teutonok is; a skythák a kendert mivelték és használták, a germánok is; a skythák „kölesevők,” a germánok is. A skythák ezentúl vakmerő tengeri rablókká lettek, mint a baltiak és skandinávok s a 2-ik században Kr. u. a gótok mint Wikingek lépnek fel. Minthogy ugyan ezen időben a skythák teljesen eltűnnek, közel fekszik Lippert következtetése, hogy a skythák a gótokba mentek át. Magok ezen gótok (got- Godi- Gote-keresztapa, urak elnevezés) alkalmasint a Herodet-féle scythae regiivel azonosak; a 2-dik században ezeknek helyén a keleti gótok tanýáznak, ellenben a Getae és Agathyrsi helyén a nyugati gótok.

Mikor a skythák a gót népszövetkezetbe mentek át, nomád szomszédjaik: a sauromatae és budini, a Don mellett tartózkodtak. Herodot kékszemű, szőke embereknek rajzolja; de nem igazi skythák; Safarik a Budiniben látja a sláv népek őseit. Ptolemaeus ezekhez számítja a jászokat is (Jazyges). A 2-ik szdban már a Visztulától Memelig a venedek (vendek) laktak (ugyancsak Ptolemaeus szerint).

A mint a germánok a népvándorlaskor egy helyet elhagytak, csen-

desen utánok nyomultak a slávok s az ily előtalált helyeket egészen Thüringiáig foglalták el, a Turáni fensík pedig ezentul is kibocsátá megszapodott népségeit s valamint innen származtak a kelta, skythosarmata, pelasgus, perzsa és indus, ugy innen léptek ki, későbbi időben, a (skythosarmaták után) a hun, avar, magyar, mongol az éjszaki uton, a török pedig lefelé armeniának, merre a pelasgusok is húzódtak egykoron.

IV. Hogy az ily elfoglalt területeken miként fejlődtek a mivelődés csirái, azt most már egyes nagy vonásokban, bár elegendő részletes adatokkal, iparkodik Lippert szemünk elé állítani.

A megélhetés gondjának első haladása oly eszközöket használ fel, melyek fejlett erkölcsi érzületünket erőszakosan sértik, míg az ősebernél a gondokon való kömyítésnek a legegyszerűbb expediensét képezték.

Első ilyen expediens a gyermekölés. Az asszony, mikor megszült, mindaddig kénytelen távol maradni a férfitól, míg szoptat; e kellemetlen kényszerből az asszony megszabadul, ha gyermeke meghal. Mint-hogy rendesen az első szülöttek, vagy az ikrek vagy általában a gyengék öletnek meg, azért bizonyos tekintetben a faj nemesbítésére vezethet a gyermekek ölése. Ezen szokást nagyban előmozdítá a babona, mintha pl. az asszony, ha gyermekét megeszi, a szülés által vesztett erőt (vagy lelket) visszanyerné (a mi a kannibalismusnak is alapvéleménye). A gyermekölés roppant elterjedése a fekete, veres fajnál (Aegyptust kivéve), pun és semitánál, mexicóban (gyermekáldozat hajdan), sőt még a culturnépeknél is, — bizonyítja, hogy a könyörület kevéssé fejlett volt s hogy általános szükségletnek felelt meg. A gazdasági viszonyok megjavulása e szokást szégyenletessé teszi, kivált a nomádoknál, az állati tej használata, de a hűtlen elhagyást megengedi (Romatus, Renny Cyprus, Sargon stb.) Romulus a fiuk s első szülött gyermek kitevését tiltja; Thebae a kitett gyermeket a község tulajdonává teszi; Constantinus törvénye szerint a meglelőnek rabja, Justinianus szerint már szabad. Az ölest egy ideig számüzetéssel büntették, míg Valentinian 374-ben halálbüntetést szab rá. Az első lelenház Trierben (6 század) keletkezett, azután Angerben (7-dik) és Milanóban (8-dik sz.)

Ugyan ilyen motivumok vezették az ősebert az öregekkel való bánásmódban. Az atya iránt a régi időben a vonzalom nem lehetett oly erős, mint az anya iránt; az egész tisztelet irántuk onnan eredt, hogy példaadásuk a fiataloknak hasznukra vált. A mikor betegség és vénség ezen hasznot megszünteti, a tisztelet is megszűnik s csak a

félelem vet korlátot a kegyetlenségnek. Az öreget azért vagy elhagyják (pl. a Puncali-törzs) vagy kiteszik vagy megölik. Idővel ezen szokásból cultus kötelesség válik, mikor is kutyákkal etetik meg s magok is eszik, hogy a hussal a lélek is a törzsnél maradjon (pl. Javai malayok, Queensland, Australia). A megélés gondja könnyebülvén, itt is változás állott be; a beteg Philoktelest a görögök még kitették, de az öreg Laertes aránylag jól él mezei tanyáján. Ezen haladást a tűz fékezése és az apai jog előtérbe lépése eszközölte.

V. Határozottan a legnagyobb mivelődési és társadalmi befolyással volt az emberekre a tűz megfékezése. Nemcsak, hogy védelmül szolgált hideg és vad állatok ellen, mi által az ember képessé vált hidegebb vidékekbe előnyomulni; de az étkezés is megváltozott, a férfi udele jobb, a gyermeké emészthetőbb lett s a tűz csinálás eszközei technikai haladást jeleznek. A legfőbb gond ugyanis ezentul az volt: e drága kincset megörzeni, a mi az asszonyok, öregek és gyermekek dolga lesz. Az asszony ez által középpontjává lett a háznak, s a férfit, ki az ő házába járult, a terhekben való részvétre kötelezhette. A régi vérrokonság ezentul más, újabb családi formáknak adott helyet.

Hol és mikor történt e nagy haladás, biztosan nem lehet tudni. A természetes tűzforrások 1) a villám a 2) a tüzhányó, semmi esetre sem lettek használva, ijesztő alakjukban. A láva kitörésnek évtizedekig tartó tüze a legalkalmasabb megfejtés. Hogy azonban előbb használták a tüzet mintsem gyujtani tudták, azt bizonyítja a fenmaradt szokás, hogy a tüzet akkor is őrizték, átvitték s kölcsönözték, mikor már eszközeik voltak az embereknek.

A régi mondák csak átvitelről szólnak (az ausztráliai tűzmonda, ugy mint a Prometheusi, fűszárt (ἄροθνή) emleget tüztartóul s az eurpai barlanglakó a tüzet használta, holott eszközei általában nem voltak. Ezen átvitel most is divatozik (pl. utazó ausztráliaiak;) Polynesiában egész éjjelen át ég a tűz, s a régi görögök colonisatio alkalmával az anyavárosból vitték a tüzet magukkal. Ezen tüzhöz az ember ugy ragaszkodott, mint tulajdonához; s azért, mikor meghalt, a tüzet eloltották, a mi halottak ünnepekor mindig megtörtént. Ugyan ez a szokás volt a perzsaknál s a foglaló germánoknál („mit Feuer zu eigen machen.“) Az átvitel után a kölcsönkérés a másik módszer. Az ehhez kötött megőrzés morális hatása abban állott, hogy gondozásra szoktatott (pl. hamu alatt;) hogy családhoz tartozók azok voltak, kiknek közös tűzök volt; hogy a családok a tűz kölcsönzése által a béke útjára érintkezésbe lép-

tek egymással. Kizárás tüztől és víztől (a lex Cornelia szerint) annyi, mint a polgári jogot elveszíteni.

Mi vitte az embereket a tűzcsinálásra? arra több okot lehet felhozni. Első sorban azon cultus gondolat áll, hogy a tűz a megholtak szelleme s azért ezzel együtt kialszik a tűz, s ujat kell csinálni. Második azon gondolat, hogy a tűz élő lény (Cic. ignis animal) s azért vénül s így megifjítandó. Ezt tették Romában, a Vestatemplomban, honnan kiki haza vitte a magáét. A tűz csinálás eszközei pedig 1. forgatott henger 2. forgatott kerék 3. furó 4. kő és aczél.

VI. A megélés gondjának nehezedeésével az emberi értelem új eszközök készítésére lett utalva. Ezen eszközök először fegyverül szolgálnak, másodsor pedig egyéb szükségleteket fedeznek.

1. A legelső fokon kő és bot, a hogy a természet nyujtotta, volt a fegyver.

Ezeket egyszerűen az ököl és kar megerősítésének lehet tekinteni; az üres tenyér helyett használja a kagylót s így a bot és a csésze az ember első tulajdona. A kő és bot alakítása után a haladás abban áll, hogy a kettőt egyesítik.

Ez először kötés által történt, mennyiben a fa hasadéka a követ beillesztik; később a követ átfurják s a botot illesztik belé. Mikor a kő feldolgozására eszközeik lettek, a régi korszak (simitatlan, palaeolithikus) a újnak enged (simított kövek, neolithikus) bár hosszú időig még ezentul is párhuzamosan megmaradtak. Ezen eredeti ős eszközből lett sok más elsőrendű (primär) eszköz. Így a kőből lett véső, vaskaró, furó, kalapács, fejsze; a botból: lándzsa, kés, kard, buzogány, bumerang, fuvó cső; a bőrt erősíti a paizs, páncél, lábvért, sisak. Ezen eszközök feltalálásában az embert saját teste vezérlé s az elv, minden forma különbség mellett, mindenütt ugyanaz.

A mikor azonban ez elsőrendű eszközöket ujjakkal utánozták (pl. a kagylót fonott kosárral), akkor másodrendű (secundär) eszközök állottak elő s itt az elv már nem egyforma. Ezen korszak jellemzője az ijj. Hogy hol találták fel, az homályos; a veres faj Amerikában bizonyosan maga jött rá s az akkadok és egyiptomiak is, a honnan Ázsiában a nomadokhoz (Skytha, parthus.) Egyiptomból le a buschmannokig elterjedt.

2. A köpenge, mint kés bizonyára eleinte a fegyverek közé tartozott; de ez utóbbiak fejlődésével a kés mindinkább más czéloknak kezd szolgálni s békés eszközzé változik. Első sorban mint vaskaró (Schaber)

a bőrök tisztítására szolgál, aztán meghegyezve árnak, a bőrök átfúrására, hogy aztán tűvé változzék, mely a bőrt átfurja s egyuttal állati inakkal összevarrja. Már a périgordeiak szarutűt használtak, a keltáknál bronztű lép fel s egész a 14. századig tartja magát. Akkor készítették Nürnbergben az első aczéltűt, mely a francziáknál 1540-ben már ismeretes, míg Angliába Howard Katalin hozta be. Árucikké lett 1555-ben.

A varrás eszközein kívül a tűzcsinálás eszközei lépnek fel. A dörzsölő a legrégebb eszköz, melyet a tűzfuró kő mindenféle változataiban (a görög pyreia) a középkorban pedig aczél, kova és tapló vált föl. Minthogy pedig a tűz legfőbb haszna nem a melegségében, hanem fényében rejlett, mely a gonosz szellemeket elűzi, azért gondoskodni kellett tűztartókról. Ilyenek a mozgó tűzhelyek (Leuchtkorb a középkorban) a fáklya és a lámpa.

A lámpa azonban, a mint azt Egyiptusban és a classikus népeknél látjuk, már az edénycsinálást teszi fel. Első edényre szükség volt a viztartásra; a buschmann e célból strucztojásokat visz magával hálóban, mások tököt, cocusdiót használnak e célra. A classicus népeknél állati bőrök szolgálnak e célra.

Cserépedényeket a kosárfonással együtt találtak fel; még Homeros Cyclopsa is font kosarakban *τάλαρον* tartja megaludt tejét. Ily kosarakat szokás volt szurokkal vagy agyaggal kitapasztani (pl. Mózes kosara, melyben kitették) s ha ily kosár a tűzben elégett, hátramaradt a kitapasztott agyag mint agyagedény. Ilyent tapasztaltak 1504-ben a brasíliaiaknál, az éjszakamerikai indiánoknál s egyebütt. A fazekas asztal, mely eszközcsinálásra már nagy haladást jelez és Egyiptusra mutat. Eredetileg az asztal maga a tányér, melynek lába van (onnan Tisch, dish, disko (éjsz. német.) A mikor a tányér a lábán forogni kezdett, meg lett alkotva az első fazekas asztal, mely előtt az egyptomit még guggolni látjuk a régi emlékeken.

VII. A főzés és sütés feltalálásánál, mely az edények készítését megelőzte, sokkal fontosabb momentum az emberiség erkölcsi fejlődésében a disznek alkalmazása. Az emberiség első elterjedési köre, mely ellipsist képez az aequator körül, érthetővé teszi, hogy az első emberek ruházatra nem szorultak. Ha mégis találunk valami ruhafélét ezen vidékeken jelenleg s a régi időben, ugy ennek magyarázatát nem a szükségben, hanem a feltűnés vágyában kell keresnünk. — Az ősemlék különbözni akar másoktól s e célból testét diszíteni kezdi. E diszből

idővel ruha lesz, minél fogva jogosultnak látszik Lippert állítása, hogy a disz régiebb, mint a ruha.

Meglehet pedig különböztetni 1. egyszerű 2. összetett diszt. Amaz minden kapocs nélkül a testen magán lett alkalmazva; emez egy kapocs közvetítésével lett a testhez aggatva, míg amaz disznek maradt továbbra is, vagy pedig a mivelődés haladásával egészen kiveszett, addig ez utóbbival a hasznosság gondolata kapcsolódott, mi által a kezdetleges disz, ruházattá vált.

Az egyszerű disz legrégebb formája a festés, mely kivált az arcon, de a testnek többi részein is alkalmaztatott. Az egyéni szeszély tetszése szerint, különböző vonások lettek vonva, ríktó színekkel (sárga, cziinnober) még pedig nem csak a jelenlegi vad törzseknél, hanem a germánoknál (Tac. Germ. c. 33) s a britteknél is található.

A festés után jön a hajdisz. Szinte hihetetlen azon türelem, melyet a haj fésülésére s idomítására mindenütt alkalmaztak. Legnagyobb művészek e tekintetben ma is az afrikaiak, kik állandó frisuráik elkészítésére a legnagyobb gondot fordítják s annak megőrzésére a hálófa (Schlafholz) kinjaitól sem rettegnek vissza. A haj leberetválása (Herodotos *φαλακρός*-ai VI. 24) vagy másforma kezelése ugyan oly kitűnést czéloz, mint a frank királyoknál (rex crinitus) a haj megtartása, vagy a germanok sisakjaihoz alkalmazott „Zopfkapfel“, melybe yarkocsaikat tartogatták. Ha Schopenhauer a bajusz és szakáll viselésében barbárságot lát, ugy elfelejti, hogy a beretválkozás nem felsőbb miveltségi momentum, hanem amannak párhuzamoza.

Az összetett disz a fejlődés folyamán nevezetes formákat öltött. Alkalmazták eredetileg mindenütt, a hol az emberi test valami bemélyedést mutatott, melyhez a disz tartóját, az övet lehetett illeszteni, tehát a halánték, nyak, csipő, boka és kar megfelelő helyein. A fejdisz koronává lett, a nyakdisz nyakláncz czá stb. a láb és kar gyűrűket hordott; legfontosabbá lett azonban a csipőn alkalmazott disz. Ez utóbbinak eredeti hivatása semmi más nem volt, mint az ékítés; a zuluasszonyok ma is ezen diszt hátulsó részükön alkalmazzák, míg elül egészen fedetlenek. Meztelennek lenni nem szégyen, de disztelennek lenni, nagy szégyen. Az átmenet innen, a teljesen szabott ruhákba, nagyon érdekes és lassu processzus; az éjszak állatbőrt használ, a kelet és dél szövetet. De a ruha soká csak a szükségnek szolgált, nem a szeméremnek; az eskimo otthon ma is minden ruhát letesz, Németországban az emberek a 13. században még meztelenül aludtak, Dániában idegenek előtt is,

egész a 17-ik századig. Közös fürdőkben pedig nők és férfiak még a 15. században meztelenül fürdöttek. Hogy ezen meztelenség nem oka a nemi kicsapongásoknak, azt az afrikai Mtesa esete bizonyítja; felszolgáló leányai mind meztelenül járnak, mert a meztelenség a nemtelenség kifejezése. Sokkal később lett az öltözet a szemérem védője, mikor t. i. az emberi lélek már annyira raffinirozottá lett, hogy az ösztönt egyszerűen a kép látása felingerelte. Addig a ruházatnak nem volt a szemérmességgel semmi czélszerű viszonya.

Böhm Károly.

Briefe von und an Hegel. Herausgegeben von Karl Hegel. Két kötet IX. 430 és 399 oldal. Arczképpel és facsimilével. Lipsce Duncker és Humbolt. Ára 16 mark. Hegel összes műveinek, ezelőtt ötven évvel megjelent, 21 kötetes kiadásából egyes kötetek teljesen elfogytak s nem voltak többé kaphatók a könyvpiacson, meg antiquariusi uton sem. Ezen a hiányon akart segíteni Németország egyik kiválóbb s legértelmesebb könyvkiadó czége, mikor a hiányzó köteteket újra nyomatta s ez által a munkát ismét egészszé és kaphatóvá tette. Hegel Károly, a philosoph kisebbik fia, az erlangeni historikus, mint sajtó alá rendező, kezei közt, azonban, a levelezések oly nagy száma gyűlt össze, hogy tanácsosnak látszott két kötetet formálni belőlük. Ez a két kötet fekszik most előttünk.

Azt hiszük tulmerész következtetés lenne, Hegel műveinek újra megjelenéséből, a hegeli philosophia felujulását várni. A dolog ez oldalával tehát ne is foglalkozunk. Inkább a ma megjelent, legnagyobb részt eddig kiadatlan, levelek nyomán mondunk el egyet-mást, a philosoph életrajza kiegészítéséhez, melyek egyuttal Németország művelődés történetéhez szolgáltatnak adatokat. Ez tünik főként ki az 1806—1816 közt Niethammer, bajor minisztertanácsossal váltott levelekből. Niethammer a menyire ostromolt, ép oly gondos barátja volt a fiatal philosophnak. Érdekes a levelekben Niethammernek ez a terve, hogy a középiskola humanistikusra és realistikusra különítessék. Még érdekesebb, hogy Niethammer az elsőnek, kezdettől fogva, oly tervet tűz elé, melyben az ethikai és jogi fogalmak megismertetésére van fektetve a főszű, s a tervező egyelőre megelégszik „Kant iratai megismertetésével.“ Ugy látszik, hogy Niethammer éppen Hegelnek szánta a terv megvalósítását, azonban még Hegel is visszariadt tőle, a terv utasítása legalább sohasem jelent meg.

Hegel 1807-ben elhagyta Jenuát, hol a háborus viszonyok, az egyetem feloszlataa következtében magát fentartani nem tudta s átvette a „Bamberger Zeitung“ szerkesztését, mint „Nähr- und Wartestellet“ s